

XVII. VE XVIII. YÜZYILLARDA RESMO (GİRİT) MANASTIR VAKIFLARI*

NURİ ADIYEKE**

Günümüzde sosyal devlete ait birçok görev ve hizmetler modern dönemler öncesinde devlet görevlerinin dışında kabul edilmiştir. Sağlık kurumları, eğitim kurumları, hayır kurumları, ibadethaneler kurmak ve bunların idamesini sağlamak, devletin bir adım dışında olan vakıfların sorunu ve görevi idi. Bu çerçevede İslam hukukunca hükmi şahsiyet olarak kabul edilen vakıf kurumu,¹ “*dindarlık duygusuyla insanlığın ihtiyaçlarına veya halkın ibadet hizmetlerine adanmış bir nesne düşüncesini taşımaktadır.*”²

Osmanlı sisteminde Müslüman ibadethanelerinin yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan kurum vakıflardır. Benzer şekilde gayr-ı Müslimlerin ibadethanelerinin ayakta kalmasını sağlayan hukuksal ve ekonomik kurum da vakıftır. Hukuksal zeminde oldukça detaylandırılan Müslüman vakıflarına karşın gayr-ı Müslim vakıfları hukuksal açıdan ve pratik yaşam açısından bünyesinde oldukça belirsizlikler barındırmıştır. Çalışmamızda, gayr-ı Müslim vakıflarına örnek oluşturabilecek Girit Resmo’daki Manastır vakıfları incelenmiştir. Resmo dışındaki gayr-ı Müslim vakıflarına ilişkin verimli çalışmalar yapılmış olması, bize bulgularımızı sınama ve örneklerimizi bu coğrafyalardaki yapılarla karşılaştırma olanağı da sunmuştur.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir, bütün Osmanlı için tek bir vakıf argümanı veya hukuk mekanizması çizmek oldukça yanıltıcı olacaktır.³ Bu açıdan bakıldığında özellikle

* Bu yazı, 27 Haziran - 1 Temmuz 2012 tarihinde, Yunanistan Rethymno’da düzenlenen “20th CIÉPO Symposium, *New Trends in Ottoman Studies*,” de “Şeriye Sicilleri Çerçevesinde XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Resmo Manastır Vakıfları” başlığı ile bildiri olarak sunulmuş ve genişletilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, nuriadiycke@deu.edu.tr

¹ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988, s.7-9.

² Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2003, s. 8.

³ Eugenia Kermeli, “Ebû’s-Suûd’s Definitions of Church Vakfs: Teori and Practice in Ottoman Law”, *Islamic Law Theory and Practice, I*, (Ed: R. Gleave, E. Kermeli), B. Tauris, London, 1997, ss. 141-156. Makalenin Türkçesi, “Ebû’s-Suûd’a Göre Kilise Vakıfları ve Osmanlı Hukukundaki Teori ve Pratiği”, (Çev:

gayr-ı Müslimlerin vakıfları daha da karışık ve muğlaktır.⁴ Genel itibarıyla İslam hukukunda zimmilerin vakıf kurmaları serbesttir, ancak bu vakıfların amacı tartışma konusudur. Özellikle kilise ve manastırlara vakfın caiz olup olmadığı bir sonuca bağlanamamış, doğrudan manastır ve kiliselere vakıf yapılamayacağı uygulamada genel olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle kiliselere ve havralara yapılan vakıfların, ‘Hıristiyan fakirlere ve fakir din adamlarına yardım amacıyla kurulan vakıf’ olarak tanımlanması benimsenmiştir.⁵ Gayr-ı Müslim tebaanın kiliseye vakfettiği mülkün beytü’l-mala alınabileceği fakat fakir ve hastalar için vakfedilmiş emlak vakfının sahih olduğu hatta manastır fakirlerine vakfedilen paranın dahi varisleri tarafından bozulamayacağı kabul edilmiştir.⁶

Kilise ve manastır vakıflarının teorik kaynağı İslam hukuku çerçevesinde tartışmalı olmakla birlikte, Balkanlarda Osmanlı döneminden önce manastır vakıflarının yaygın bir uygulama alanına sahip olduğu bilinmektedir. Balkanlarda birçok konuda olduğu gibi manastır vakıfları da Osmanlılara bir selef mirası olarak kalmıştır.⁷ Bu noktadan hareketle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ortodoks vakıfların oluşumunu iki grupta düşünebiliriz. Bunlardan ilki, Osmanlı’nın kendisinden önceki yönetimlerden devraldığı gayr-ı Müslim vakıfları, ikincisi ise Osmanlı tebaası olan Ortodoksların İslam hukuku çerçevesinde ve Osmanlı egemenliği döneminde oluşturdukları gayr-ı Müslim vakıflarıdır.

Müslüman vakıfları söz konusu olduğunda en önemli kaynaklardan biri Kadı sicilleridir. Vakfiyenin tescilinden periyodik tefüslere, karşılaşılan sorunların çözümünden diğer işlemlere kadar birçok kayıt kadı sicillerinde mevcuttur. Ne var ki manastır vakıflarıyla ilgili kayıtlar kadı sicillerinde bu kadar sistematik ve sayıca fazla değildir. Dolayısı ile ma-

Ö. Özcan), *Vakıflar Dergisi*, sayı. 34 (2010), ss.165-175. (Çalışmamızda makalenin Türkçesi kullanılmıştır.) Keza Osmanlı sisteminde manastır ve kilise vakıflarının da tek tip olmadığına dair, Aleksandar Fotić, “Concealed Donation or a Sale: The Acquisition of Christian Monastic Property in Ottoman Empire (XV th-XVII th C.)”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt I. Kısım, Ankara 2005, s. 726.

⁴ Sophia Laiou, “Diverging Realities of a Christian Vakıf, Sixteenth to Eighteenth Centuries”, *Turkish Historical Review*, v.3, (2012), s. 7. Laiou, Hristiyan vakıflarından rahiplerin anladığı şey ile devlet yöneticilerinin anladığı şeyin de aynı olmadığını vurgulamaktadır. s. 18.

⁵ Akgündüz, a.g.e., s.173-174. Vakıf doğrudan kilise veya manastıra yapılmış işe feshedilmesi ancak fakir rahipler veya yolcular için vakfın sahih olabileceğine dair. Aleksandar Fotić, “The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and Their Estates at the Time of Selim II”, *Turcica (Revue d’Études Turques)*, Tome XXVI, (1994), s.36, 46, 53; Fotić, “Concealed Donation ...”, s. 722.

⁶ Salih bin Ahmed El-Kelevi, *Şeyhülislam Ali Efendi Fetvaları*, (Sadeleştirilen: Nevfel Dinç), Kit-San Matbaacılık, İstanbul, 1985, s. 279.

⁷ Balkanlardaki manastırların, Osmanlıların Balkanları almasından sonra Bizans ve diğer Balkan uygulamalarını devam ettirdiklerine dair, Aleksandar Fotić, “Non-Ottoman Documents in the Kâdis’ Courts (Möaviye, Medieval Charters): Examples from the Archive of the Hilandar Monastery (15th-18th C.)”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West, vol.II*, (Edit: Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murphy), London-New York, 2005, s. 68; Fotić, “Concealed Donation ...”, s. 727.

manastır vakıfları hakkında birçok soru yanıtızsız kalmaktadır. Yine de elimizdeki parçalı veriler, bir takım teoriler ileri sürmemize veya önceden söylenmiş olanları sınamaya imkan sağlamaktadır.⁸

Osmanlı sistemi içinde manastır vakfının hukuksal kişiliği üzerinde ciddi bir duraksama kendisini göstermektedir. Müslüman vakıflarındaki her türlü detayın en küçük ayrıntısıyla kurgulandığı şekillenmeye karşın Ortodoks vakıfları böylesine detaylı örgülerle hayat bulmamış, tam tersine adeta tolere edilmiş düzenlemeler olarak kalmıştır. Müslüman vakıflarıyla ilgili resmi belgelerde Müslüman vakfın adı ve kurumsal bir muhatap kişilik olduğu net bir şekilde yazılırken manastır vakıflarında birçok kez “*vakıf*” tabirinin kullanılmasından imtina edildiği görülmektedir. Kadı sicillerinde birçok kez vakıfnamelerin, vakfiye olarak değil hüccet olarak yazıldığı görülmektedir.⁹ Mülk sahibi olarak da vakıf değil, manastır zikredilmekte, “... *manastırı emlakı*” terimi kullanılmaktadır. Kayıtlarda bu tür emlaktan bazen de “*manastır rahiplerinin tasarrufunda olan emlak*” olarak söz edilmektedir.¹⁰ Manastırlara vakfedilen emlakın çoğunlukla “...*vasiyet-i sahiha ile vasiyet*” edildiği yazılmaktadır.¹¹ Buradan anlaşıldığına göre emlakın sahibi kimi zaman manastır, kimi zaman manastır rahipleri olarak kabul edilmektedir. Mülkün devri ise (az sayıda tersi örneğe rastlanırsa da) vakıf olarak değil, çoğunlukla vasiyet olarak isimlendirilmektedir.¹²

Manastır vakıflarındaki belirsizlikle ilgili bir başka problem manastırların tamirleri sırasında yaşanmaktadır. Müslüman ibadethanelerinde tamir işlemlerinde vakıflar devrede iken ileride üzerinde durulacak olan manastırların tamiri sürecinde vakıfların hiçbir şekilde isimlerinin anılmaması, üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Bu durumda yönetim vakıflar yerine rahipleri, adeta bir aile, kolektif bir tüzel kişilik gibi ikame ettiğini ve

⁸ Manastırların kendi arşivlerinin yanı sıra Osmanlı hukuk sistemine göre düzenlenmiş farklı belgeler de mevcuttur. Örnekler için, Fotić, “The Official Explanations...”, s. 43, 48; Fotić, “Non-Ottoman Documents in the Kâdis’ Courts ...”, s. 64, 69. Özellikle Yunanistan’daki manastır arşivleri için bkz.: John C. Alexander, “The Turkish Documents the Orthodox Christian Monasteries as sources for the study of the Ottoman Period in Greece” *Balkanlar ve İtalya’da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri, (16-17 Kasım 2000)*, Türk Tarih Kurumu, 2003 Ankara, ss. 1-7.

⁹ Laiou, a.g.m., s. 6.

¹⁰ RŞS., no: 98, s.87, 90. (Resmo Şeriye Sicili; Burada, Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü eski arşiv numaraları kullanılmıştır. Bu defterler Vakıflar Genel Müdürlüğü merkezi Ankara’ya taşınmış ve yeni bir kataloglama çalışması başlatılmıştır.)

¹¹ RŞS., no: 57 s.18; RŞS., no: 413, s. 28; Fotić, “Concealed Donation ...”, s. 722. Vakıf tabirinin Balkanlarda açıkça kullanıldığı örnekler için, Aleksandar Fotić, “The Metochion of the Chilandar Monastery in Salonica (Sixteenth-Seventeenth Centuries)”, *The Otoman Empire, The Balkans, The Grek Lands: Toward a Social and Economic History, (Studies in Honor of John C. Alexander)*, (Edit: Elias Kolovos, Fhokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Marinos Sariyannis), Isis Pres, İstanbul, 2007, s. 109; Fotić, “The Official Explanations...”, s. 43, 53; Fotić, “Non-Ottoman Documents in the Kâdis’ Courts ...”, s. 69.

¹² Roma ve Bizans’ta bu tür vakıfların “*tahsis*” yolu ile yapıldığına dair bkz.: Akgündüz, a.g.e., s. 12. Ne var ki tersi örneklerde, “*vakıf*” teriminin açıkça kullanıldığı örneklerde de rastlanılmaktadır. RŞS, no: 413, s. 28.

onlara topluluk temsilcisi sıfatı yüklemiştir.¹³ Bunun sonucunda da vakıfları değil bu kişileri muhatap almıştır.¹⁴ Bu şekilde Müslüman vakıflarında olduğu gibi Osmanlı idaresinin dinsel kurumların kontrolünü sağladığı ve dini elit ile işbirliği oluşturulduğu da söylenebilir.¹⁵ Ne var ki bu durumda vakıf tüzel kişiliğinin yerini rahip veya rahiplerin özel kişiliğinin aldığı görülmektedir.

Manastır vakıflarındaki görevliler de bir başka tartışma konusudur. Balkanlardaki vakıflarda mütevellilerden açıkça bazen söz edilmekte¹⁶ bazen edilmemektedir. Mütevellilerden söz edilmeyen durumlarda, manastırın yöneticisinin veya bir piskoposun vakfın yönetiminden de sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Her ne kadar İslam hukukuna göre müteveli tayininin zorunlu bir durum olduğu düşünülse de¹⁸ Resmo manastır vakıflarının hukuksal işlemlerine ait kayıtlarda mütevellilere rastlanılmamaktadır.¹⁹ Genel olarak vakıf görevleri arasında, manastır gelirlerini toplayan vakıf zabiti²⁰ veya nezaretçi olarak adlandırılan bir görevli daha vardı.²¹

Müslümanlar gibi Ortodoks tebaayı malını manastırlara vakfetmeye yönelten başlıca nedenin öncelikle hayır yapmak olduğunu düşünebiliriz. Diğer bir etken ise ileride üzerinde durulacağı üzere bir takım vergi, işletme avantajları ile mallarını bağışlayan zengin bağışçıların kısa veya uzun süreliğine, hatta ömür boyu manastırlarda yaşamlarını idame

¹³ Kermeli, a.g.m., s. 167, 172, 174.

¹⁴ Andrea Kopasi, “mezkur manastırlara vakfedilmiş pek çok emlak ve akar olup bunlar manastırların rahipleri tarafından idare olunagelmış olduğu halde manastırların pek külliyetli düyuna düşar olmuş olduğu görüldüğünden emlak ve akar-ı mezkurenin idaresi [*XX. yüzyılın ortasında*] rahiplerin elinden alınarak dimaoyerandıyalara verilmiş” demektedir. “Girid’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, *Mecmua-yı Ebu’z-Züya*, sayı 24, (1315), s. 1581.

¹⁵ Victor Roudometof-Michaelis N. Michael, “Economic Functions of Monasticism in Cyprus: The Case of the Kykkos Monastery”, *Religions*, 2010/ 1, s. 60.

¹⁶ Aleksandar Fotić, “Kassandra in the Ottoman documents from Hilandar Monastery (Mount Athos) in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Balkanica*, XI,7 2009 [2010], s.60; Fotić, “Concealed Donation ...”, s.726.

¹⁷ Roudometof-Michael, a.g.m., s. 60.

¹⁸ Laiou, a.g.m., s. 6.

¹⁹ Kandiye sicillerindeki tek manastır vakfiyesinde ise açıkça müteveli tabiri yazılıdır. Bu kayıтта Aya Mina manastırın mütevellisi olarak Rizo nahiyesi Piskoposu Mesodiye veled-i Manol olduğu yazılıdır. *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, Eleni Karancikou-Pinelopi Fotinou, (Edit: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki, Iraklio, 2003, s. 454, belge 901; Keza Girit'teki manastırların ekonomik açıdan mütevellilerce korunduğuna dair. *The Monasteries of Crete*, (Text: Nikos Psilakis, Introduction: Theocharis Detorakis, Translated: John Leatham), A Publication of the Bank of Crete, Athens, 1988. s.7.

²⁰ Fotić, “Kassandra in the Ottoman ...”, s. 65.

²¹ Randolph, Giritli bir vakıf nezaretçisinin manastır vakfına ait para ile kaçarken yakalandığını anlatmaktadır. Bernard Randolph, *Ege Takamadalari Arşipelago*, (Çev: Ümit Koçer), Pera Turizm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 70.

ettirmeleri imkanı idi.²² Böylece mülklerin güvenliği bu vakıflar sayesinde hem mirasçılardan gelebilecek, hem de devletten gelebilecek problemlere karşı korunmuş oluyordu.²³

Mülkünü manastır vakfına hibe eden kişi bu mülkünü manastır ile anlaştıkları küçük bir kira karşılığında ömrünün sonuna kadar işletiyordu. Ne var ki vakıf işleminden çok yıllar sonra mülk sahiplerinin mirasçıları ile manastır vakıfları arasında önemli sorunların yaşandığı da görülmektedir.

Girit'i XVII. yüzyılın ortalarında topraklarına katan Osmanlı yönetimi yukarıda çerçevelemeye çalıştığımız dinsel ve hukuksal evreni adada yaratmaya çalıştı. Osmanlı yönetimi Ortodoks hamiliği çerçevesinde, adada kilise ve manastırların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli gördüğü kollayıcılık görevlerini yaptı. Ne var ki Girit yarım bin yıldır Latinlerin egemenliği altındaydı, dolayısıyla adadaki Latin gücünün dönüştürülmesi öyle kolay olmadı.²⁴

Girit'in Osmanlı idaresine geçişinden kısa bir süre sonra Ege Adaları'nı ziyaret eden Bernard Randolph gezni notlarında, "*Resmo'da dağlarda birkaç tane manastır vardı*" ifadesine yer verse de²⁵ bu sayının çok daha fazla olduğu bilinmektedir. Gülsoy, 1650 yılı tahrinde Resmo'da kaç adet manastır kayıtlı olduğunu belirtmemekte,²⁶ 1670 sayımlarına göre sancakta 24 manastır olduğunu söylemektedir.²⁷ Balta ve Oğuz ise 1670 sayımlarında Resmo'da 26 manastırın isimlerini saymaktadırlar.²⁸

²² Fotić, "Kassandra in the Ottoman ...", s. 71; Fotić, "Concealed Donation ...", s. 722-723.

²³ Laiou, a.g.m., s. 4, 11, 16.

²⁴ Molly Green, *A Shared World (Christian and Muslims in the Early Modern Mediterranean)*, Princeton University Press, 2000, s. 175; Girit adası alındıktan sonra Ortodoks Hristiyanların durumu ile ilgili olarak bkz: Rositta Gradeva, "Orthodox Christians and the Ottoman Authority in late-Seventeenth Century Crete", *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840*, Halcyon Days in Crete VI, (Edited By: Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, 2008, ss. 177-201.

²⁵ Randolph, *a.g.e.*, s. 80. Yazar, Girit'e seyahatini 1682-83 yıllarında yapmış, kitabını da 1687'de bastırmıştır. Detorakis ise Türklerin merkezdeki manastırların bir kısmını koruyup bir kısmını cami, askeri kışla, cephane ve hamama dönüştürdüklerini söylemektedir. *The Monasteries of Crete*, s. 7.

²⁶ Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul, 2004. Bütün Girit'in kırsal kesiminde toplam 33 tane Manastırın olduğu. s. 301, dipnot 290, 291.

²⁷ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 302, dipnot 295.

²⁸ Evangelia Balta- Mustafa Oğuz, *Livâ-i Resmo (Tahrir Defteri)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2009. Resmo kazası manastırları (8 manastır) ; Hristo Arkadi, Ayo Yorgi Miludri, Ayo Yorgi Arsani, Ayo Nikola Heropule, Aya İrini, Aya İlyâ Ayo Yani Mirodi ve Ayo Pandelimo, ss. 207-215; Milapotama Kazası manastırları (8 manastır); İstavromenu Vosaka, Ayo Pandelimo, Ayo Yani Atali, Panaya Fokazena, Ayo İstefano Veryokari, Hristu Elefterna, Aya Kiryaki ve Hristu Murizyana Protimo, ss. 352-357; Amari kazası manastırları (7 manastır) Ayo Yorgi Moşkoti, Ayo Yorgi İlyâ, Aya Andoni, Asomatos, Hristu Kaloyidena, Ayo Yani Kefala, Aya İrini Gremu, ss. 434-438, Ayvasil kazası manastırları (3 manastır); Ayo Plevma Kisu, Ayo Yani Vergi ve Ayo Yani Seologo Lavrota manastırları, ss. 517-520. Bu kayıtlarda Ayo Yani Mirodi ve Ayo Pandelimo manastır, Ayo Yani Kefala ve Aya İrini Gremu manastırları tek kayıta belirtildiği için, Gülsoy bunları birer manastır olarak kabul etmiştir. Manastır sayısındaki iki fark bu kayıtların tek manastır imiş gibi sayılmasından kaynaklanmaktadır.

Kayıtlarda Resmo manastırlarının farklı isimlerle anıldığına sıkça rastlanılıyordu. Örneğin Arkadi Manastırı, Arkadya ve Çanlı Manastır olarak, Ayo Yorgi Miludi Manastırı Ayo Yorgi Pervoli Manastırı olarak karşımıza çıkmaktadır. Atali Manastırı bazen Ayo Yorgi Atali veya sadece Ayo Yorgi ismi ile anılmakta Ayo Andrea Manastırı ise Ayandra olarak isimlendirilmektedir. Bazı manastırlarının isimleri İncelenen kaynakların sadece birinde geçmektedir. Örneğin Haziran 1658 tarihli bir kayıтта Ayvasil kazasındaki Ayo Seleme Manastırı ismi geçmektedir²⁹ ki başka hiç kaynakta bu isimli bir manastır görülmemektedir.

Yukarıda da açıklandığı gibi Resmo'daki manastır vakıflarını kuruluş olarak ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi; seleften intikal eden eski vakıflardır. Bu vakıflar Venedik döneminde de Ortodoks ibadethaneleri için hapsedilmiş mülklerdir. Osmanlı bu emlak ve serveti manastırların vakfı/mülkü olarak kabul etmiş, onlara dokunmamıştır. Nitekim Venedik yönetimi sırasında adanın başpiskoposluğuna, diğer piskoposluklara ve bazı manastırlara tahsis edilen ruhban tumarları vardı.³⁰

Venedik döneminde, manastırlara bırakılan devlet topraklarının dışında bazı özel kişilerin de mallarını manastırlara vakfettikleri anlaşılmaktadır. 1654 yılı Eylül başlarında, Vakro köyü sakinlerinden Yani Polodaki dedesinin kardeşinin Papa Nikola'ya vakfettiği tarla ve zeytinliklerin vakfını feshetmek için dava açmıştır. Fakat dava vakıf keyfiyetinin üzerinden 31 sene geçtiği için reddedilmiştir.³¹ Bu bilgiden hareketle vakıf işleminin 1623 yılında yapıldığı görülmektedir. Bu durumu destekler nitelikte Zinkeisen, Hanya'nın devredilmesi ile ilgili teslim belgesinde Osmanlı yönetiminin kilise, manastır ve keşişlerin gelirlerinin tamamının kendilerine bırakılmasını kabul ettiğini yazmaktadır.³²

İkinci tür manastır vakıfları; Osmanlı idaresi altında bazı Ortodoks reayanın mallarını manastırlara vakfedip bu işlemi kadı mahkemesince onaylatmaları suretiyle yeni oluşan vakıflardır.³³ Bu manastır vakıfları İslam hukukuna uygun kuruluyor ve çalışıyordu. Süre-

²⁹ Iraklion Vikele Kütüphanesi (Grece) Şeriyecileri Koleksiyonu, RŞS., no: 1, s. 37.

³⁰ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.4, (Çev: Nilüfer Epeçeli), Yeditepe Yayını, İstanbul, 2011, s. 442. Bu mülklerin Katolik ibadethanelerine mi, Ortodoks ibadethanelerine mi ait olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Çünkü Girit'te Ortodoks ibadethaneleri vakıflarından başka da Hristiyan vakıfları mevcuttu. Bkz. Marinos Sariyannis, "Le Fonds Ottoman du *metochion* Sinaitique à Candie", *Documents de Travail du Cetobac, No 1*, (Edit: Nicolas Vatin, Gilles Veinstein), Janvier 2010, ss. 28-32.

³¹ RŞS., no: 57, s. 18; Oğuz, *a.g.t.*, s. 194. Buradaki vakıf keyfiyeti de ilginçtir. Zira mahkeme kaydında mülklerin "Papa Nikola'ya vakfedildiği" yazılıdır.

³² Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 519, dip not: 8. Nitekim adanın Osmanlı yönetimine girişinden sonra da bir takım Katolik manastırlarına ait mülkler bulunmaktadır. Bu emlak kayıtlarının XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiği de görülmektedir. Nikolas Vatin, Gilles Veinstein et Elizabeth Zachariadou, *Catalogue du Fonds Ottoman des Archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos*, Athenes, 2011, s. 309, 402, 412, 551, 559, 561.

³³ Balkanlardaki örnekler için; Aleksandar Fotić, "The Metochion of the Chilandar Monastery in

cin işletilmesinde öncelikli öneme sahip husus şudur, kişi miri araziye vakfedemez, vakıf kurucusu ancak özel mülkünü vakfedebilir. Girit'te de özel mülkiyetin oldukça yaygın olduğu göz önünde tutulursa³⁴ bu açıdan rahat bir hareket alanı olduğu görülür.

Resmo kadı sicillerinde malını mülkünü çeşitli manastırlara bağışlayan çok sayıda kişiye rastlanmaktadır.³⁵ Kıryana köyü sakinlerinden Papa Adreya ölmeden önce tek varisi olan kardeşi Yakumi Bida'nın da rızası ile mal ve mülkünün *üçte birini* Arkadi Manastırı gumenosu³⁶ ve diğer ruhbanlara vasiyet etmiştir.³⁷ Burada anılan üçte bir önemlidir. Zira Ebu Suud Efendi'nin bir fetvasında vasiyet eden kişinin varisi varsa malının "*sülüsdan maa-dasının*" vakfedilmesini mirasçının reddedebileceği yazılıdır.³⁸ Keza mülk sahibinin kardeşinin rızasının alınması keyfiyeti de dikkat çekici başka bir olgudur. Bu durumun yaygın bir işlem olduğunu düşündürecek kadar veriye rastlamadık. Bu vasiyet/vakfetme işlemleri sırasında şahitlerin hepsinin Müslüman olması zorunluluğunun da olmadığı anlaşılmaktadır.³⁹

Bu çerçevede Osmanlı yönetiminden önce kilise ve manastır olup da Osmanlı yönetimi tarafında camiye dönüştürülen ibadethanelerin vakıf emlakı konusunda kayıtlar tamamen suskun kalmaktadır. Bu konuda ancak bir fikir yürüterek camiye çevrilen bu binaların daha önceden var olan vakıf emlakının yeni statülerine uygun bir şekilde Müslüman ibadethanelerine uygun vakıflara dönüştürüldüğünü düşünmekteyiz.⁴⁰

Mülkün manastıra devredilmesinde ilgi çeken bir olgu, devir işleminin Müslüman devir işlemlerinde olduğu gibi "*vakıf*" terimi ile her zaman tanımlanmamasıdır. Vakıf teri-

Salonica (Sixteenth-Seventeenth Centuries)", *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward a Social and Economic History, (Studies in Honor of John C. Alexander)*, (Edit: Elias Kolovos, Fhokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Marinos Sariyannis), Isis Pres, İstanbul, 2007, s. 111; Fotić, "Concealed Donation ...", s. 722, 724.

³⁴ Ayşe Nükhet Adıyke, "XVIII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", *Pax-Ottomana Studies In Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek) Sota&Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara, 2001, s. 87 vd.; Ayrıca Gülsoy, *a.g.e.*, s. 285 vd.

³⁵ RŞS., no:415, s. 28, 85, 91.

³⁶ Gumenos veya gomenos: Yunanca *igumenos*, manastır baş keşişi. Balta-Oğuz, *a.g.e.*, s. 523.

³⁷ RŞS., no: 57, s. 18; Oğuz, *a.g.t.*, s. 194.

³⁸ Kermeli, *a.g.m.*, s.172. Keza İslam hukukuna göre bir kişinin malının en fazla üçte birini vasiyet edebileceğine dair. Haseneyn Muhammed Mahluf, *İslamda Miras Hukuku*, (Çeviren: Ali Hastaoğlu, H. Tahsin Feyizli), Nur Yayınları, Ankara, (basım yılı yok), s. 23.

³⁹ Kandiyeli sicillerindeki tek manastır vakfiyesinde isimleri zikredilen 20 tane şahidin 9 tanesi Müslüman 11 tanesi Hristiyandır. *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, s. 454, belge no: 901; Tersini bir önerme için, Elif Bayraktar, *The Implementation of Ottoman Religious Policies in Crete 1645-1735: Men of Faith as Actors in the Kadı Court*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2005, s. 101.

⁴⁰ Bu konuya dikkatimizi çeken hocam sayın Prof. Dr. Zeki Arıkan'a teşekkür ederim.

minden imtina edilip “vasiyet” tabirinin kullanılması yukarıda da tartışıldığı gibi Osmanlı yönetiminin bu dönemde gayr-ı Müslim vakıflarının tüzel kişilikleri ile ilgili hukuksal zemini henüz oluşturmadığını veya özellikle oluşturmadığını düşündürmektedir. Fakat az sayıdaki kayıta vakıf tabiri açıklıkla kullanılmıştır. Nitekim, Şubat 1698 tarihli bir davadan vakfın bu vasiyet işlemini “*hul-i hayatında ve kemal-i akl-ı sıhhatinde iken ... vakf-ı sahih ile vakf ve teslim*” ettiği yazılıdır.⁴¹ Yukarıda da anıldığı gibi manastırlara yapılan bu vakıf keyfiyetinde vakfedilen mülk ibadethaneye değil de burada yaşayan “fukara”ya vakfedilmiş olduğu kaydedilmiştir.

Manastırlara yapılan vakıf/vasiyet işleminin detayları hakkında yeteri kadar bilgimiz yoktur. Manastıra vakıf yapma işleminin detaylandırıldığı tek örnek Kandiye sicillerinde okunmaktadır. Margarita Yorgo Topuklu kızı, evini Aya Mina Manastırı’na vakfetmiştir. Bu işlem Kandiye divanında Hacı Mehmet Paşa, Rizo kazası episkosu Manoli oğlu Metodi, Aya Mina Manastırı mütevellisi ve camiler mütevellisi huzurunda gerçekleştirilmiştir. Metodios’un bu vakfı kabul ettiği kayda geçmiş ve keyfiyet tamamlanmıştır.⁴² Bu seremoninin detaylıca aktarıldığı bir örneğe Resmo sicillerinde rastlayamadık.

Manastır vakıf mülklerinin esasını, mülk sahibi Hristiyanların bağışladıkları emlak oluşturmaktaydı. Bazı yerlerde manastır vakıflarının topraklar satın aldıkları bilirse de⁴³ Resmo sicillerinde bu tür bir işleme rastlanmamıştır. Dolayısıyla tersi bir bulguya rastla-

⁴¹ RŞS, no: 413, s. 28.

⁴² “... manastır-ı mezkûrun fukarâsına bi’t-teve’r-rızâ vakf-ı sahih-i müebbed ve habs-ı sarîh-i mühelled ile vakf ve habs edüb şöyle şart eyledim ki manastır-ı mezkûrda sâir fukarâ-i nasârî ile taraf-ı vakfdan infâk ve iksâ oluna ve menzil-i mevkûf-u mezkûr taraf-ı vakfdan zabt ve icâr-ı sahih-i şer’ ile icâr olunub evlâdım ve akrabam tarafından ve taraf-ı âherden bi vech-i mine’l-vücûh müdâbele olunmaya deyü şürûtnu bade’t-tayîn menzil-i mezkûru fâriğen mütevellî-i mesfûra teslim eyledim ol dahi vakfiyyet üzere zabt ve tesellüm eyledi dedikde gibbe’t-tasdikü’ş-şer’ vâkife-i mersûme Margarita nasrâniye cânib-i vifâkdan semt-i şikâka atf-ı inân edüb vakf-ı akâr inde’l-imâmeh’l-azam lüzümü olmamağla vakf-ı mezkûrdan rücu ve mülküne istirdâda şürû edtikde mütevellî-i mersûm Mesodiyo nâm râhib cevâb-ı bâ sevâba tasaddi edüb lede’ş-şerû’l-enver müterâfiân ve fasl u hasma tâlibân olduklarında hâkim-i mevki sadr-ı kitâb tûbâ leh ve hüsn-meâb efendi hazretleri dahi alâ kavîl man yarâha vakf-ı mezkûrun sıhhat ve lüzûmuna hükm etmeğîn vakf-ı mezkûr vakf-ı sahih-i lâzım ve habs-ı sarîh-i mutahattem olmağîn mâ vaka abi’t-taleb ketb olundu.” *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, s. 454, belge no: 901. (Kandiye Ş.S., No:3, s. 403. Bu belgenin aslını kullanmamıza imkan sağlayan Marinos Sariyannis’e teşekkür ederim.)

⁴³ Kıbrıs Kykkos manastırının toprak satın aldığına dair, Roudometof - Michael, a.g.m. s. 62. Brumfield, Girit’teki Fameromi manastırının topraklarını nasıl parça parça topladığını anlatırken bunun yöntemini bildirmemektedir. Allaire Brumfield, “Osmanlı Girit’inde Tarım ve Kırsal Yerleşme 1669-1898”, *Osmanlı Arkeolojisi*, (Edit: Uzi Baram Lynda Carroll), (Çev: Bilgi Altınok), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 66. Keza Kandiye sicillerinde manastırlara ait emlak satın alma işlemleri mevcuttur. *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas (Meros A 1672-1674)*, (*Meros B 1683-1686*), Gülsün Ayvalı - Fotini Hayreti - Pinelopi Fotinou - Marinos Sariyannis, (Edit: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2010. M.A, s. 282, 283 belge no: 444.

yıncaya kadar Resmo manastırlarının mülk edinme biçimini Venedik döneminden kalan mülkler ve yeni hibeler olarak sınırlandıracağız. Nitekim Kolovos'da manastır vakıflarının zengin Ortodoks Hristiyanların verdikleri bağışlar sayesinde gösterişli bir hale geldiklerini belirtmektedir.⁴⁴

Manastırlara çoğunlukla ev, tarla, bağ ve zeytin ağacı gibi emlak bağışlansa da kimi zaman farklı servetlerin de vakfedildiği oluyordu. Örneğin 1654 yılı yaz aylarında, Kirya köyü sakinlerinden Papa Andriya birçok gayrimenkulün yanı sıra, bir kara sığır, on adet kovan, on koyun, bir fiçı hamr, üç buçuk Riyali kuruş, on muzur buğday, iki fiçı, on küp ve bir çift incili küpesini Arkadi Manastırı'na bağışlamıştır.⁴⁵

Manastırların Servetleri

Manastırların sadece kendi bölgelerinde değil, çok farklı köylerde ve kazalarda emlakı vardı. Randolph'a göre Girit'teki bazı manastırların Rodos adasında dahi toprakları vardı.⁴⁶ Girit gibi bir adada Resmo manastırlarının Kandiye veya Hanya'da topraklarının olması akla yakın gelmektedir.

1650 yılında yapılan tahrir çerçevesindeki manastır emlakına ait veriler oldukça dağınık ve sistemsizdir. 1650 yılının son günlerine ait bir kayıta; Arkadi Manastırı, Ayo İlyaki Dosiya, Ayo Andoni Masoveni manastırlarının eskiden beri sınırları içinde mevkuf 10 çiftlik yeri, 50 muzur bağ, 2 adet bahçe, 5 adet su değirmeni, 300 kovan, 100 zeytin ağacı servete sahip olduğu yazılıdır.⁴⁷ Bu kayıttan birkaç hafta sonraya tarihlenen bir başka kayıta da Resmo ve Milapotamo nahiyelerinde, Aya Yorgi Arsani, Ayo Andoni, Astekli, Panaisto Yermano, Metoh-u Mudo Corozi⁴⁸, Ayo Sava İstarko, metoh-u İsnok Fahrula adlı manastırların kadimden manastırlar olup sınırları dahilinde 200 muzur tarla, 30 muzur bağ, 500 zeytin ağacı, 1 su değirmeni ve 1 adet yağ değirmeni olduğu yazılmaktadır.⁴⁹ Bu mal dökümlerinin hangi malın hangi manastıra ait olduğu belirtilmeksizin toptan bir rakam olduğunu vurgulamamız gerekir.

⁴⁴ Elias Kolovos, "Christian Orthodox Monasteries and Muslim Tekkes in the Ottoman Society: Toward a Comparative Approach", The 12 th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOHES), 11-15 July 2011 Retz, Basılmamış daktilo metin, s. 7. (Makaleyi kullanmama müsaade eden Elias Kolovos'a teşekkür ederim.)

⁴⁵ RŞS., no: 57, s. 18; Oğuz, *a.g.t.*, s. 194.

⁴⁶ Randolph, *a.g.e.*, s. 69; Resmo sicillerinde bu konuda bir bilgi yoktur. Fakat, Osmanlı döneminde Kıbrıs'daki Kykkos Manastırı'nın imparatorluğun bir çok yerinde emlakının olması (Roudometof-Michael, *a.g.m.*, s.61) Resmo için de böyle emlakın olabileceğini düşündürmektedir.

⁴⁷ RŞS., no: 56, s. 77.

⁴⁸ Metoh; Yunanca *metohi* köyaltı yerleşimi. Venedik dönemi metohisi Osmanlı mezrasına tekabül eder. Balta-Oğuz, *a.g.e.*, s. 524-525.

⁴⁹ RŞS., no: 56, s. 63.

Manastırlara ait emlak ile ilgili en önemli ve detaylı veri 1670 tahriri çerçevesinde sunulmaktadır. 1670 tarihli Tapu Tahrir defterindeki manastırların servetlerine ait veriler bazı küçük değişikliklerle kadı siciline işlenmiştir.⁵⁰ Bu kayıtlarda Resmo'daki Hristu Arkadi, Ayo Yorgi Arsani, Ayo Yorgi Milodi, Kristo Kalayona, Aya İrini ve Ayo Nikola Harapola manastırlarına ait veriler mevcuttur. Sadece bu altı manastıra ait kayıtlarda manastırların köy köy bütün mal varlıkları, buradan elde ettikleri gelirleri ve rahiplerin isimleri tek tek verilmiştir. Buna göre manastırların toplam emlak dökümleri tablo 1'deki gibidir.

Manastır-ı Hristu Arkadi Emlakı						
Bağlı olduğu yer/ köy	Arazi (cerib/dönüm/aded)				Ağaç (Aded)	
	Tarla	Bağ	Bahçe	Bostan	Zeytin	Meyve
Manastır civarı	139,0	40,0	-	-	-	30
Karye-i manastır-ı mezbur	22,0	-	1,5	-	-	15
Amnato	2,0	-	1,5	-	-	-
Karye-i manastır-ı mezbur	4,5	3,5	1,0		15	-
Amnato	48,0	18,0	1,5	0,5	400	-
Pikri	28,0	5,5	-	-	370	-
Hamalevri	9,0	10,0	-	-	56	-
Aşteri	3,0	5,0	-	-	77	-
Lutra	-	-	-	-	15	-
İlyaniz	1,0	-	-	-	20	-
Kiryano	4,0	1,0	-	-	200	-
Kavusi Kato	7,0	4,5	-	-	13	-
Kavusi Apano	2,5	-	-	-	20	-
Aya Triyanda	2,5	-	-	-	10	-
Piki? (Mişi)	-	2,0	-	-	-	-
Prases	20,0	16,0			217	
Martazo Menufaç Hlaro (Milapotama)	25,0	6,5	-	-	140	-
Kalandarya	3,0	-	-	-	-	-
Kalama	8,0	-	-	-	8	-
Alfa	18,0	-	-	-	-	-

⁵⁰ RŞS, no: 98, ss. 86-91; Bu tahrir çerçevesinde Resmo sancağı manastırlarına ait kayıtlar için yukarıda dipnot 28.

Lanka	28,0	5,0	1,0	-	18	-
Dalabelo (Dolablu)	17,0	-	-	-	30	-
Angelyana	2,0	1,5	-	-	26	-
Nefs-i Milopotama	7,0	-	-	-	-	-
Melidon	10,0	4,0			17	
Ahladya	18,5	6,0	-	-	50	-
Rupes	3,0	1,0	-	-	56	-
İspilufya	4,0	12,0	-	-	130	-
Prino	44,0	17,0	-	-	100	-
Piskopi	35,0	-	-	-	-	-
Ayo İliya Keforya	40,0	8,0	7,0	-	10	-
[Toplam]	553,0	164,5	9,5	0,5	2 195	45
Manastır-ı Ayo Yorgi Arsani Emlakı						
Manastır civarı	44,0	31,0	3,0	1,0	255	-
Hamalevri	45,0	1,5	-	-	133	-
Hamalevri	45,0	-	-	-	44	-
Asteri	7,0	4,0	-	-	40	-
Lutra	-	-	-	-	22	-
Alyakes	-	-	-	-	8	-
Adele	9,5	-	-	-	32	-
Ayo Dimitri	1,5	-	-	-	7	-
Kiryana	-	-	-	-	12	-
Pangalohori	20,0	13,0	-	-	230	-
Marula	3,5	-	-	-	45	-
Aya Praski	6,5	-	-	-	52	-
Ayo Yani	6,0	7,5	0,5	-	43	-
Metoh-u Aya Yorgi	11,5	5,0	-	0,5	87	-
Sebi ?	3,0	1,5	-	-	35	-
Yanudi	14,0		-	-	90	-
Amnato	3,0	2,5	-	-	41	-
Aksu (Milapodamo)	19,5	3,0	-	-	9	-
Prino	10,0	10,0	-	-	50	-
İskolofya	1,0	-	-	-	20	-
Piskopi Erfu	21,5	-	-	-	15	-

Nefs-i Milapotama	25,0	-	-	-	-	-
Lanka	11,0	-	-	-	7	-
[Toplam]	328,5	79,0	3,5	1,5	1312	0
Manastır-1 Ayo Yorgi Milodi Emlakı						
Yanodi	7,0	-	-	-	29	-
Ekser Horyo	-	-	-	-	25	-
Marola	1,5	-	-	-	10	-
Adela	-	2,5	-	-	-	-
[Toplam]	8,5	2,5	0	0	61	0
Manastır-1 Kristo Kalayona Emlakı						
Manastır içinde	6,0	3,0	-	-	5	-
Karye-i Menoh Ayo Pavlo	9,0	1,5	2,0	-	16	-
[Toplam]	15,0	4,5	2,0	0	21	0
Manastır-1 Aya İrini Emlakı						
Aya İrini	4,0	3,0	0	0	37	0
Manastır-1 Ayo Nikola Harapola Emlakı						
Marola	0,5	0,5	-	-	31	-
Manodi	11,5	5,5	-	-	119	-
Prasis	1,0	-	-	-	-	-
Galı	4,0	-	-	-	-	-
[Toplam]	17,0	6,0	0	0	140	0

Tablo 1 : 1670 Tahrirlerine Göre Resmo Manastırları Emlak ve Arazi Miktarları.

Bu emlaktan elde edilen manastırlara ait toplam gelirler de tablo 2'deki gibidir.

Manastır İsmi	Geliri (Akçe)
Hristu Arkadi	40 000
Ayo Yorgi Arsani	22 000
Ayo Yorgi Milodi	1 200
Kristo Kalayona	2 500
Aya İrini	900
Ayo Nikola Harapola	2 100
Genel Toplam	68 700

Tablo 2: 1670 yılı Resmo Manastırları Toplam Maktu Gelirleri

Tablodan izleneceği üzere Hristu Arkadi ve Ayo Yorgi Arsani Manastırı adı geçen altı manastır içinde oldukça zengin manastırlardır. 68700 akçelik toplam gelirin %58,2'lik kısmı Arkadi Manastırı'nın, %32'lik kısmı da Arsani Manastırı'nın gelirlerini oluşturmaktadır. Toplam gelirin % 10'luk bir bölümü ise diğer dört manastır tarafından paylaşılmaktadır. Bu durum daha sonraki tarihlerde de bu şekilde devam etmiştir. 1650 yılına ait kayıtlarda adı geçen 7 değirmenin 1670 defterlerinde olmaması, bu değirmenlerin 1670 tahririnde ismi yer almayan manastırlara ait olduğunu düşündürmektedir.

Resmo manastırlarına ait 68700 akçelik gelir, bütün Girit adası manastırlarına ait 508229 akçelik manastır mukataanın⁵¹ % 13,5 kısmın isabet etmektedir. Bu kayıttaki Resmo'ya ait altı tane manastır kaydı vardır ki bu altı manastır içinde sancağın en zengin manastırlarının ismi de bulunmaktadır. Yukarıda da açıklandığı gibi Resmo sancağında varlığını bildiğimiz ama bu kayıtlara girmeyen ve zengin olmadığını düşündüğümüz yirmi manastır da sayılara eklersek, Resmo manastır vakıflarına ait %13,5 oranının biraz daha yüksek bir orana ulaşacağını söyleyebiliriz.

1670 tahririnde Ayo Yorgi Milodi, Kristo Kalayona, Aya İri ve Ayo Nikola Harapola manastırlarının eski sayımlarına yani 1650 yılına ait bilgileri yoktur. “*Defter-i atik*”te sadece Arkadi ve Arsani manastırlarına ait bilgiler mevcuttur.⁵² Yirmi yıllık süre içinde her iki manastırın gelirlerinde, Tablo 3'te görüldüğü gibi çok büyük bir artış göze çarpmaktadır. Böylesine büyük bir gelir artışının sebebi ise 1650 yazımının yapıldığı tarihlerde adanın bir kısmında savaşın devam etmesi; 1669 sonbaharında ise savaşın nihayetlenmesidir.

Manastır ismi	1650 yazımı (akçe)	1670 yazımı (akçe)	Fark (akçe)	Artış Oranı %
Hristu Arkadi	5 600	40 000	34 400	714
Ayo Yorgi Arsani	4 000	22 000	18 000	550

Tablo 3: Arkadi ve Arsani Manastırlarının 1650 ve 1670 Tarihli Gelirleri ve Artış Miktarı

1670 yılından XIX. yüzyılın başına değin manastırların mülkleriyle ilgili ne gibi değişimler yaşandığı konusunda 1801 tarihli bir belge bazı ipuçları vermektedir.⁵³ Vergilerle ilgili yapılan bir şikayet neticesinde eski maliye defterlerine⁵⁴ başvurularak açıklanan manastır emlakı verileri, bu hususta bazı tespitler yapma imkanı sunmaktadır. Buna göre kayda geçen manastır emlakı gelirleri tablo 4'teki gibidir.

⁵¹ *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas*, M.A, s. 38, 39, belge no: 5.

⁵² RŞS., no: 98, s. 87, 89.

⁵³ BOA., Cevdet Adliye, no: 3565.

⁵⁴ Belgedeki Defterhane defterine ait kayıt, H. 14 Şevval 1206, M. 5 Haziran 1792 tarihlidir.

Manastır adı	Tarla		Bağ, Bahçe Bostan	Arz-ı hali	Zeytin ağacı	Meyve ağacı	Dut ağacı	Genel Toplam
	Ala	Vasat						
Ayo Yorgi Arsani	9 300	3 314	8 695	-	4 743	177	225	26 454
Hristu Arkadi	9 000	2 250	17 493	3 600	7 896	315	513	41 067
Ayo Anadi	1 928	482	2 103	-	1 584	9	243	6 349
Ayo Nikola	235	53	969	-	246	-	-	1 503

Tablo 4 : 1792 Yılı Resmo Manastırları Gelirleri (Akçe)

Yukarıdaki dört manastırın Ayo Anadi hariç diğer üç tanesinin 1670 yılına ait bilgiler elde mevcuttur. Geçen 120 yıllık süre içinde Arkadi ve Arsani manastırlarının mülklerinde önemli bir artış oluşmuştur. Tablo 5'te de görüleceği üzere mülk toprakları olarak bağ, bahçe ve bostanda bir artış olmamakla birlikte tarla ve zeytin ağacı sayısında önemli bir artış vücuda gelmiştir.

Manastır ismi	Tarla (dönüm, cerib)			Bağ, bahçe, bostan (aded, dönüm)		
	1670	1792	Fark	1670	1792	Fark
Arkadi	553	930*	+377	174,5	171,5	-3
Arsani	328,5	650	+321,5	84	85,75	+ 1,75
Ayo Nikola	17	16	-1	6	5	-1

* Bu sayının 300 dönümlük kısmı 'arz-ı hali'dir.

Tablo 5/A: 120 Yıl İçinde Manastır Emlakında Tespit Edilebilen Değişiklikler

Manastır ismi	Zeytin ağacı (aded)			Meyve ağacı (aded)		
	1670	1792	Fark	1670	1792**	Fark
Arkadi	2195	3685	+1490	45	162	+117
Arsani	1312	2214	+902	0	84	+84
Ayo Nikola	140	110	-30	0	0	-

** Bu ağaçların Arkadi Manastırı için 57, Arsani Manastırı için 25 tanesi, 1670 sayımlarında hiç olmayan dut ağaçlarıdır.

Tablo 5/B: 120 Yıl İçinde Manastır Ağaç Sayısında Tespit Edilebilen Değişiklikler

Tablo 5’te ortaya çıkan bir başka nokta da Arkadi ve Arsani manasturları emlakında gözle görülür bir artış söz konusu iken Ayo Nikola manastırı emlakında az da olsa bir azalma olduğudur. Mülkiyette ortaya çıkan bu durum, manasturların toplam gelirlerine de aynen yansımıştır. Nitekim 6 numaralı tablo bu üç manastırın gelirlerindeki 120 yıllık değişimin de aynı doğrultuda olduğunu göstermektedir.

Manastır ismi	1670 Geliri (akçe)	1792 Geliri (akçe)	Fark (akçe)
Hristu Arkadi	40 000	41 067	+ 1 067
Ayo Yorgi Arsani	22 000	26 454	+ 4 454
Ayo Nikola Harapola	2 100	1 503	-597

Tablo 6: 120 Yıl İçinde Manastır Gelirlerinde Tespit Edilebilen Değişiklikler

1745 yılında Rus rahip Plakas’ın bildirdiğine göre Arsani Manastırı müstemilatında şarap mahzeni, tahıl ambarı, mutfak ve bir de aşevi vardı.⁵⁵ Pasley’de bu manastırla ilgili olarak, XIX yüzyılın başlarında önemsiz bir değirmenin yanı sıra 1800 civarında zeytin ağacının olduğunu belirtir. Ayrıca, manastırda oldukça kaliteli şarap ve zeytin yağı üretildiğini de söylemektedir. Ayrıca manastır işletmesinin piyasa ile önemli bir borç-alacak ilişkisi içinde olduğunu da belirtir.⁵⁶

Arsani manastırı için anlatılan bu tür bilgiler diğer manastırlar için de teyit edilebilmektedir. Randolph, Estiye’nin doğusundaki St. Isidora’ya ithaf edilmiş bir manastırın büyük bir zenginliğe sahip olduğunu ve manastırın gösterişli avizeleri, gümüş ve altın süs eşyalarının göz kamaştırıcı olduğundan söz etmektedir.⁵⁷ Keza Tournefort Arkadi manastırını anlatırken; bu manastırın adanın en güzel ve zengin manastırı olduğunu, topraklarının Resmo yönünde deniz kıyısına, güney yönündeyse İda dağının tepesine kadar uzandığını söyledikten sonra “*Strabon’un tanımladığı antik Girit’i orada bulmak mümkün*” değerlendirmesine yer vermektedir.⁵⁸

Yukarıda aktarılanlardan sonra artık şunu söyleyebiliriz. Belki birçok yerde olduğu gibi Resmo’da da manastırları zenginlikleri açısından iki grupta düşünmek gerekir. Birinci grupta Arkadi, Arsani gibi oldukça zengin manastırlar, ikinci grupta ise ancak kendilerini idame ettirebilen fakir manastırlar bulunmaktadır. Bu durumda, Kermeli ve Kolovos’un “Osmanlı döneminde bazı manastırların ciddi anlamda zenginleşip geliştiği” teorisi,⁵⁹ önceden de zengin olan manastırlar için doğrulanmış oluyordu.

⁵⁵ *The Monasteries of Crete*, s. 121.

⁵⁶ Robert Pashley, *Travels in Crete*, v.I, London, 1837, s.122. Manastır yönetiminin bir kısmı ödenmiş olan %15 ile alınan 15.000 kuruş borçlu olduğuna dair.

⁵⁷ Randolph, *a.g.e.*, s. 69.

⁵⁸ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Birinci Kitap, (Çev: Ali Berkay), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 75, 76.

⁵⁹ Kermeli, s.167; Kolovos, s. 6.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda manastırların gelişip zenginleşmesine rağmen XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren özellikle 1821-1830 Yunan ayaklanması sonrasında manastırların ekonomik durumlarında ve sosyal hayatlarında önemli bir gerilemenin yaşandığı görülmüştür. Örneğin Pashley, Arkadi manastırının Yunan ayaklanmasından önce 20 rahip, 30 görevli/katip ve 50 çalışmanı olduğunu, sonrasında ise 6 rahip, 2 görevli/katip ve sadece 2 çalışmanı kaldığını söylemektedir.⁶⁰ Manastırların parlak dönemlerinin bitmesinin bir sebebi onların ayaklanmalar sırasındaki tutumları Kopasi'ye göre diğer bir sebebi de rahiplerin manastır servetini işletmelerindeki başarısızlıklarıdır.⁶¹

Manastır Emlakının İşletilmesi

Fizyokrat iktisadi sistemin hayat bulduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda, zenginliğin esası olan toprak ve tarımsal işletmeler manastır vakıfları için de temel servet kaynağıydı. Manastırlar vakıflarının sahip oldukları bu tarımsal mülk ve servetin gelire dönüştürülmesi gerekmekte idi. Manastırların ellerinde olan emlak verimli bir şekilde işletilmeliydi.

Manastır emlakının işletme biçimlerinden birisi, rahiplerin araziye doğrudan işletmesi idi. Küçük araziye sahip manastırlarda rahiplerin bir şekilde toprağı işlediği görülmektedir. Rahiplerin doğrudan işlettikleri arazi işletmesi uygulamasına büyük manastırlarda da rastlandığı görülmektedir. 1670 yazımında kayda giren manastırlardaki tüm rahiplerin isim isim deftere kaydedilmesinin nedenlerinden biri de bu durumdur. Bu çerçevede manastırların rahipleri Tablo 7'deki gibidir.

Hristu Arkadi Manastırı 24 Nefer	Ayo Yorgi Arsani Manastırı 20 Nefer	Kristo Kalayona Manastırı 6 Nefer
Yerasimo Vlasto Gumeno	Yona Varuha Agumeno	Makaryo Vruha Avmanu
Maksimo Manol İstefanu Yorgi	Yoravase Yorgi Kavlaro Manoli	Milatapo Papa Miheli Yano Manol
Merkuriyo Miheli Trulino Yani	Yaniki Yani Kladiiti Alekski	Grigor Yokorikini Yorgi Papa Yani
Akakiyo Andon Mavrika Manoli	Nikiforo Nikola Kaladiçe Cani	Kasto Kostantin Ayo İstefani Yani
Yaniki Yani Polimili Kostantin	Atanaş Alekski Akeli Yani	Duyonisi Papa Dimitri Pero
Kostadiyo Kostantin Manol Matyo	Nikodimo Nikola Taverinaki Yani	Brasimo Papa Yorgi Varoha Toma

⁶⁰ Pashley, *a.g.e.*, s. 229. XIX. yüzyılda manastır vakıflarının küçüldüğüne dair. Brumfield, *a.g.m.* s. 67.

⁶¹ Kopasi, *a.g.m.*, s. 1581.

Kostadiyo Kostantin Papadopulo Yorgi	Yerasimo Papa Yorgi İskula Papa Yani	Ayo Yorgi Milodi Manastırı 3 nefer
Mikodimo Manol Milati Milyo	Meletiyoy Mihali Playiti Yorgi	Atanaş Andoni Corci
Mikodimo İstefanu Yani	Akakiyo Andriya Paterno Nikola	Pertoni Yorgi Milişoryo Bihari
Kostadiyo Konstantin maderi Yorgi	Yerasimo Yorgi Brusari Papa Nikola	Milatyo Minoli Bihari Yorgi
Malacaki Manoli Yerasimu veled-i Yorgi	Makariyo Papa Manol Mecuyani Papa Matyo	Ayo Nikola Harapola Manastırı 3 Nefer
Akakiyo Andon Aspayu veled-i Vasil	Kostantiyo Kostantin Praki	Prasimo Yorgi Dalasiyo Mihali
Atanas Ayurno Posino	Nikiforo Nikola Kursari Yorgi	Asabya Yani Balasir Kostantin
Kostadiyo Kostantin Davari Yani	Makariyo Manoli Mosko Miheli	Yaremiya Cani Prayoki Mavalyo
Neofatu Nikola Peraki veled-i Papamanoli	Eftimiyo Papa İstayi Arhavalu Papa Cani	Aya İrini Manastırı 1 Nefer
Makariyo Manoli Mermiyani	Vitalyo İstavriyano Mesandir Yani	Matyo Mabi? Manola Modi
Yenadiyo Yani Dafnomili Papayorgi	Parsaniyo Pero Kalo Yereya Yorgi	
Biyatani Yani Drakonyo Yorgi	Yerasimo Yorgi İzmirliyu Nikola	
Lavrandiyo Elikorako veled-i Manol	Nikodimo Nikola Todoraki Yani	
Makariyo Manoli veled-i Konstantin	Meletiyoy Mihali Kaloyeropulo Yani	
Mitrofani Manoli İsteraki		
Atanaş Andriya Maroce Yorgi		
Yerasimo Yorgi		
Bayataki Yorgi Begatari Nikola		

Tablo 7: 1670 Tahririnde Kayıtlı Manastır Rahipleri

Manastır emlakının doğrudan rahiplerce işletilmesi çerçevesinde bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. 1699 yılı Ekim ayına tarihlenen bir belgeye göre Arsani manastırı gomenosu mahkemeye başvurmuş ve manastıra ait bazı emlakın tahrir-i ceditten beri üzerine yazılı olduğunu fakat kendisinin, bu emlaki doğru dürüst işletemediği için emlak ve akarın harap olduğunu bildirmiştir. Bu tarihten itibaren bu emlaki manastırda sakin diğer ruhbanların işleteceği sicile kaydedtirilmiştir.⁶²

Manastırlara ait küçük arazi parçalarını ya rahipler bizzat işletmekte veya bir aileye kiraya vermekteydiler. Bu tarlalar adeta aile işletmesi gibi hayat bulmaktaydı.⁶³ Toprağı manastır vakfından kiralayan kişi de kimi zaman bu toprağı başkasına icara verebiliyordu. 1658 tarihli bir davadan, Hro Manastırı karyesi sakinlerinden Sofya binti Yanni adı geçen köyde Hristo manastırı ismindeki manastırın evkafından Ligarya adı verilen bölgedeki bahçeyi başkasına kiraya verdiği anlaşılmaktadır. Ne var ki yönetimin bu tür işlemlere sahih bir uygulama olarak bakmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁴

Büyük araziler içinde birçok çalışan insan barındırmakta idi. Bu tür büyük Ortodoks manastırlarında tarım çalışanları için manastır tarafından kalacak yerlerin yaptırıldığı da bilinmektedir.⁶⁵

İkinci modelde manastır rahipleri emlakı bir başka kişi ile ortak işleyebiliyordu. Nitekim Ayo Yorgi Milodi manastırına ait Yanodi köyündeki emlak, 1670 yılında manastır rahipleri ve Andon Bataları ile birlikte işletiliyordu.⁶⁶ Bu ortaklığın koşulları hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz.

Manastırların mülklerini bir diğer işletme biçimi de, mülkün bir başka kişiye yıllık kiraya verilmesi şeklindedir. Arkadi Manastırı'na ait Melidon köyündeki emlak Papadya Dafnapula'ya, Arsani Manastırı'na ait Panaya metohunun Aksu köyü sınırlarında kalan emlakı Petara İskulu'ya kiralanmıştır.⁶⁷ Bu işlem sırasındaki icar fiyatı bilinmemekle birlikte 1654 tarihli bir başka kayda göre, Corci, Ayo Manastırına ait Mihali Bahçesi'ni yıllık 4,5 riyali kuruşa kiralamıştır.⁶⁸

⁶² RŞS., no: 413, s. 91.

⁶³ Kandiye Maleviz nahiyesinde Aya İrini Manastırı gumenosu Akako veled-i Yani ile manastır toprağını kiralayan Andruli veled-i Vasil arasında yapılan sözleşme kayıtlara geçmiştir. Adı geçen Andruli tarif edilen manastırın 70 ırgatlık bağımlı 82 kuruşa kiralamış ve papas da bu parayı "manastır-ı mezburun fukarası" için almıştır. *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, s. 302, belge no: 617.

⁶⁴ RŞS., no: 1, s. 54.

⁶⁵ Kolovos, a.g.m., s. 6.

⁶⁶ RŞS., no: 98, s. 89.

⁶⁷ RŞS., no: 98, s. 87, 88.

⁶⁸ RŞS., no: 57, s. 43; Oğuz, *a.g.t.*, s. 260.

Manastır topraklarında çalışan özgür köylülerle ilgili en ilginç bilgiyi müstehzi bir şekilde Tournefort vermektedir. Ona göre, saf çiftçiler eşlerinin ölümünden sonra mallarını manastırlara bağışlarlar ve yaşamlarının geri kalan bölümünü bu manastırlarda bağışladıkları toprağı işleyerek geçirirlerdi.⁶⁹ Bu durum yukarıda da açıklandığı üzere mülk toprakların ilk bağışlayıcısının çok az bir kira karşılığında kendi toprağını ölene kadar işletmesine olanak sağlıyordu. Çünkü vakıf keyfiyeti *vasiyet* işlemi olarak yapılıyor ve mülkiyetin sahipliği vâkıfın ölümü ile gerçekleşiyordu. Brumfield, bu kira bedelini ürünün % 0,04'ü üzerinden hesaplanan simgesel bir kira olarak nitelendirmektedir.⁷⁰

Tarımsal üretimin dışında emeği ile geçinen manastır çalışanlarından bir başka grup çobanlar idi. Bu çobanların doğrudan manastıra bağlı oldukları anlaşılmaktadır. 1658 yılına ait bir kayıttan anlaşıldığına göre, Ayvasıl kazası Ayo Seleme Manastırı çobanı Mihali idi.⁷¹ Ortakçı, kiracı ve tarım işçilerinden başka şüphesiz bu vakıflardan gelir temin eden farklı mürtezikalı da bulunmaktaydı.

Manastır emlakının işletilmesinde kayıtlarda ortaya çıkan en önemli husus mülkün verimli bir şekilde işletilmesidir. Bu konuda ciddi sorunların yaşandığı anlaşılmaktadır. 6 Haziran 1666 tarihli mahkeme kaydı bir suistimal davasıdır. Bağçelik köyü Ayo Yorgi Flodi Manastırı gumenosu, Atanas ve Corci adlı rahipler hakkında dava açmıştır. Gumeno davasında, rahip Atanas'ın, adı geçen manastır fukaraları için tescillenmiş olan emlakdan Resmo'ya bağlı Anuya köyündeki içinde 14 ağaç zeytin olan 1 muzurluk tarlayı 13 kuruşa, Aya İrini köyü sınırlarında içinde 16 dip zeytin ağacı olan 1 muzurluk tarlayı 5 kuruşa "*bila vech-i şer*" sattığını ileri sürmüştür. Buna ek olarak Atanas'ın bu emlakın gelirini de şahsi borcuna karşılık kullandığını bildirmiştir. Bu durum rahip Atanas'a sorulduğunda kendisinin malı sattığını kabul etmiş, ancak o ana kadar olan gelirini kullandığını inkar etmiştir. Sonuçta mahkeme bu satışın geçersiz olduğunu karar altına almıştır.⁷² Benzeri bir öyküyü Randolph da anlatmakta, Girit'in bir manastırına ait bir nezaretçinin manastır vakfına ait para ile kaçarken yakalandığını söylemektedir.⁷³

Suistimalin ötesinde manastır emlakında kimi zaman fuzuli işgal de yaşanabiliyordu. 1698 tarihli bir dava kaydındaki öykü şöyledir; bir buçuk sene önce ölen Nikola adlı zımmi, Rustima köyündeki, içinde 13 ağaç zeytin ile yarım muzurluk tarlasını Çanlı manas-

⁶⁹ Tornefort, *a.g.e.*, s. 102.

⁷⁰ Brumfield, *a.g.m.*, s. 67.

⁷¹ Adı geçen çoban manastırdaki dut ağacından düşüp ölmüştür. RŞS., no: 1, s. 37. Keza, başka bir bölgede Ayo Pnevma manastırı çobanı Mihali'nin ölüm kaydı. Balta-Oğuz., *a.g.e.*, s. 517, dipnot, 110.

⁷² RŞS., no: 87, s. 25.

⁷³ Randolph, *a.g.e.*, s. 70.

tura vakfetmişse de Nikola'nın oğlu Yani, tarlanın manastır tarafından işletilmesine mani olmaktadır. Mahkeme gerekli incelemenin tamamlanmasından sonra adı geçen emlakın vakfedildiğine hükmederek Yani'nin mülkten uzaklaştırılmasına karar vermiştir.⁷⁴

Şüphesiz bu öyküler manastır vakıflarının işletilmesinde boyutlarını kestiremeyeceğimiz önemli kaçığın olduğunu göstermektedir. Bunun karşısında Osmanlı yönetiminin de manastır emlakını korumak gibi bir pozisyon aldığı da görülmektedir.

Manastırların Resmî Kurumlar İle İlişkileri

Osmanlılardan önce manastır cemaatlerinin sahip olduğu mülklerin statüsü ve imtiyazları manastırlar ile yerel ve merkezi otorite arasında tartışılan bir mesele idi.⁷⁵ Öte yandan manastırlar ekonomik stratejileri ve hayatlarını devam ettirebilmek için Osmanlı otoriteleri ile iyi geçinmek durumundaydılar.⁷⁶ Burada geçen Osmanlı otoriteleri kavramı içinde hem merkezi yönetimi, hem de yerel yönetimi düşünmek gerekmektedir. Manastırların Osmanlı yönetimi ile ilişkilerinde birçok konuda olduğu gibi kimi zaman doğrudan merkezi yönetim kimi zaman da yerel yönetimler muhatap alınıyordu. Burada ayrıcalıklı ilişki biçimi her halde merkezi bir Osmanlı kurumu olan Patrikhane ile manastırların ilişkisidir. Patrikhane ile manastırlar arasındaki ilişki her ne kadar konumuzun dışında kalsa da nikah vergisi gibi bazı vergilerin, rahip ve papasların terekelerinin patrikhane tarafından alınmasının düzenlenmesi⁷⁷ gibi uygulamalar manastırları bir şekilde ilgilendiriyordu. Hele bazı manastırların vergilerinin doğrudan İstanbul patrikliğine bağlı olması,⁷⁸ taşradaki manastırlarla Patrikhane ilişkileri açısından önemli idi.

Girit'te Osmanlı idaresinin oluşturulması açısından 1670 tahrirlerinin çok önemli olduğu bilinir. Bu tarih manastır vakıfları açısından bir genel uygulanma çerçevesinde de önemlidir. Zira manastırlarla ilgili sorunlar önceleri patrikler tarafından çözüme kavuşturulurken 1671'den sonra devlet artık bu işi doğrudan eline almıştır.⁷⁹ Bu tarihten sonra manastırlarla ilgili her türlü hukuksal problemin devlet katına veya kadı mahkemesine götürüldüğü söylenebilir.

Manastır vakıflarının devlet yönetimi ile en önemli çatışma alanı vergi konusunda olmuştur. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere Resmo manastır emlakının hepsi, *harac-ı mukataa* olup padişah hasası olarak kaydedilmiştir. Bu arazi üzerinde, *ber vech-i maktu canib-i miriye*

⁷⁴ RŞS., 413, s. 28.

⁷⁵ Kermeli, a.g.m., s. 166.

⁷⁶ Kolovos, a.g.m., s. 5.

⁷⁷ Vefat eden rahip ve papasların nakid ve mallarının patrikhane tarafından ahz ü kabzına memur olan *yoğmenos* tabir edilen memurlara müdahale edilmemesi konusunda 1721 tarihinde birçok yere ferman gönderilmiştir. (BOA., Cevdet Adliye, no: 53-3217) 1678 tarihli bir kayıta da Patrik adına Girit'te bu işi Yorgaki adlı zimminin yaptığı anlaşılmaktadır. (RŞS., no:85, s. 72)

⁷⁸ Resmo kazası Magaritos köyündeki Acipupla manastırı mahsulat-ı rüsumatı 1678 yılında doğrudan İstanbul Patriğine bağlıdır. (RŞS., no: 85, s. 72)

⁷⁹ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 213.

ödenen öşür ve diğer vergilerin alınıp bunun dışında evkaf ve umar subaşlarının ve diğer görevlilerin bunlara müdahale etmemesi merkezden emredilmiştir.⁸⁰ XVIII. yüzyılda Resmo manastırlarının zirai vergilerinin bazen iskele gümrüğü resmi ile birleştirilerek mukataaya verildiği de oluyordu.⁸¹ İster cizye, ister diğer gelirler olsun Girit'teki bütün manastır mukataalarının tek kişiye verildiği anlaşılmaktadır.⁸²

Vakıf mülklerinin ve işletmelerinin vergilendirilmeye karşı korunuyor olması manastır emlakinin değeri açısından önemli bir dayanak idi.⁸³ Yapılan tahrirlerde ve yerel kayıtlarda sipahilerin, subaşların, hisar neferlerinin ve benzeri görevlilerin, manastırların bedel-i öşr ve ödemekle mükellef oldukları vergilerin dışında onlara müdahale etmemeleri emrediliyordu.⁸⁴ Ne var ki bu konuda çatışmalar da eksik olmuyordu. 1670 tahriri sonrasında, Girit adasındaki manastır rahipleri merkeze bir arzuhal göndermişler, tahrirden sonra bazı sipahilerin kendilerinden fazladan vergi istemelerinden şikayet etmişlerdir. Merkezden gelen emirnamede sipahilerin defterde yazılı olandan fazla vergi almamaları, ilgili rahiplerin rahatsız edilmemesi şiddetle hatırlatılmıştır.⁸⁵ 1658 tarihli bir başka kayıta bu konuda sert bir dil kullanılarak aynen şu ifadeler yer almıştır. “*İzzetlü İbrahim Paşa hazretleri ve Resmo kadısı zide fazlehu ve alay beğisi Musa Ağa kala-yn cedid[de] niza olan yerler manastırın temessüküdür miridir hin-i fetihden berü rencide olunmamışdır mezbur Osman'ı ihza ve şer edüp zeameli eyüdüür kanaat eylesün muhkem tenbih idüb hilaf-ı şer manastırın ve ruhbanların rencide eylesün yohsa kendinin muhkem hakkından gelindikden gayrı zeameli elinden gider vebalı kendi boynuna kendüsü bilir.*”⁸⁶

Bu uygulamanın ve hatırlatmaların uzun süre gündemde kaldığını söyleyebiliriz. Bu konudaki önemli bir tartışma XIX. yüzyılın başlarında yaşanmıştır. Resmo sancağında ki Arkadi, Arsani, Rustika ve Prevali manastırlarıyla onlara bağlı diğer küçük manastır çiftliklerinin adanın fethinden beri tekalif-i şakka, örfiye, ceraim ve kudumiyeden muaf olduklarına dair ellerinde berat olduğu ve bu vergiler alınmadığı halde bir önceki yıl Hakkı Paşa'nın bu manastır çiftliklerinden bargir baha ve kudumiye talep ettiği, bunun da hem manastırları zor durumda bırakacağı hem de çiftliklerde yaşayan reaya üzerinde önemli bir mali yük getireceğinden yakınılmıştır. Bunun için bu manastırların rahipleri adına

⁸⁰ Eylül 1705 tarihli bir örnek için; RŞS, no: 55, s. 13; Keza Gülsoy, *a.g.e.*, s. 280. vd.

⁸¹ *Aynı yer.*

⁸² *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas*, M.A, s.37, belge no:1; s. 38, belge no: 4.

⁸³ Roudometof - Michael, *a.g.m.*, s. 69. Buradaki korunmayı diğer Müslüman vakıflarında olduğu gibi ödemeleri gereken vergileri de ödemeleri gerekliliği olarak düşünmek gereklidir. Bu vakıfların ödemek zorunda oldukları vergiler için; Fotiç, “Kassandra in the Ottoman documents ...”, s. 65; Fotiç, “The Official Explanations...”, s. 53; Fotiç, “Concealed Donation ...”, s. 726.

⁸⁴ Örnek için; RŞS., no: 56, s.63, 77; RŞS., no: 98, s. 86.

⁸⁵ *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas*, M.A, s.39, belge no: 6; s. 44, belge no: 17. Bu kayıtlar 1670 ve 1672 tarihlidir.

⁸⁶ RŞS., no:1, s. 148.

merkeze yazılan arzuhalde eskiden beri yapılan uygulama çerçevesinde kendilerinden bu vergilerin alınmaması istenmiştir. Defterdarlık incelemesinde adı geçen manastırların maktu senelik 79500 kuruş ve 7500 kuruş muaccele ile Tahir Ağazade Seyid Mehmed Şakir Ağa'nın malikane uhdesinde olduğu, manastırların muafiyetine ilişkin defterhane-yi amire der kenarında bir açıklama olmadığı bunun için de tevzi defterlerinde hisselerine isabet eden vergiyi diğerleri gibi ödemeleri bildirilmiştir. Ayrıca eskiden olageldiği şekle aykırı olmadan ve müdahale ve baskı oluşmasının engellenmesi için emir gönderilmiştir.⁸⁷

Gerçekten de 14 Mart 1722 tarihli bir kayıt 79500 kuruşluk bu vergi kaydının üç çeyrek asırdır aynen kaldığını teyit etmektedir. Resmo'da bulunan 7 manastırın senelik toplam vergisi 1722 yılında İnce Kara Mustafa Ağa'ya malikane olarak verilmiştir. Bu manastırların rahipleri kayıtlı olan mal-ı miriyi her sene Girit hazinesine tamamen eda ve teslim ettikten sonra Mustafa Ağa'ya da senelik 600 kuruş faiz vermek üzere mukavele yapmışlardır. Ne var ki bu faizin ödenmesi konusunda sorunlar yaşanmıştır. Bu yedi manastırın isimleri ve vergileri Tablo 8'deki gibidir.⁸⁸

Manastır İsmi	Vergisi (Kuruş)
Hristu Arkadi	41 067
Ayo Yorgi Arsani	26 454
Ayo Yorgi Milodi	904
Ayo Nikola	1 503
Ayo İliya Rustika	6 349
Ayo Yani Mirudi	2 199
Ayo İrini	457
Toplam	78 933
Kalan	567
Genel Toplam	79 500

Tablo 8: 1722 Yılı Resmo Manastırları Vergi Matrahları

Bütün bunlardan anlaşılın şudur ki devlet bu manastırların vermekte mükellef oldukları vergileri bihakkin alıp onun ötesinde onlara devlet görevlilerinden gelebilecek müdahalelere karşı manastırları koruyordu.

Manastır vakıflarında yaşanan bir sorun da Girit'in fethinden sonra gerçekleşen haraci toprağın, emlakını terk edip darü'l-harbe firar edenlerin mülklerinin, Müslüman ga-

⁸⁷ BOA., Cevdet Adliye, no: 3565.

⁸⁸ BOA., D. BŞM. GRH. no: 9/8.

zilere satışı çerçevesinde yaşanmıştır.⁸⁹ Bu çerçevede Kandiye'deki birçok köy ve manastır ahalisi bölgeyi terk etmiş toprak hali ve harap kalınca buralar Rumeli Alay Beyi Mustafa Bey ve Sipahiyan Ağası Mehmed Ağa'ya her sene bin akçe mukataa vermek üzere kaydedilmiştir. Bu durum yöneticiler ve manastırlar arasında bir takım sorunlar doğurmuştur.⁹⁰

Bu konu ile ilgili bir başka olay, 1658 yılı Mayıs'ında yaşanmıştır. Ayvasil kazası, Lofna köyü zimmilerinden Papa Nikola, Resmo'daki Camii şerif ve tekke vakfı mütevellisi olan Hüseyin Ağa'ya karşı dava açmıştır. İrine köyünden olup daha önce vefat eden Floro adlı nasraniyye, Kemorya ve Langiri adlı köylerde olan tarlaları, 50 dip zeytin ağacı, 2 dip dut ağacı ve içinde ürünlü ve ürünsüz ağaçlar olan bahçesini ve sınırları bilinen bağlarını ve harap olmuş evlerini ve bir göz su değirmenini bundan önce Maksurime ismindeki manastırda yaşayanlara vakf ettiğini fakat Hüseyin Ağa'nın bu malları zaptedip tasarrufuna mani olduğunu beyan etmiştir. Papa Nikoli "*ben hakkımı isterim*" diye dava açınca, durum Hüseyin Ağa'ya sorulmuş ve o da fetihten sonra cizye vermeyi kabul etmeyip darü'l-harbe firar edenlerin tasarrufunda olan emlak ve arazileri canib-i miriden İslam gazilerine değerleri çerçevesinde satılmaları için merkezden hatı hümayun geldiğini ve bu işlemin de Girit defterdarı Mehmed Paşa kontrolünde gerçekleştiğini, kendisinin de bu emlakı bu minval üzere yüz küsur riyalı guruşa satın aldığı söylemiştir. Sonradan bu mülkü kasabada inşa ettirdiği bir cami ve Abdülkadir Geylani için bina ettirdiği zaviyeye vakf ve tescil ettirmiştir. Sonuçta, Nikola iddiasını ispatlayamamış ve davası düşmüştür.⁹¹

Mülkiyetin sahibinin tespiti açısından çok önemli bir dava Kandiye, Temnos'da yaşanmıştır. Aralık 1763 tarihli kayıta, Finika köyünde El-hac Mehmet bin Mustafa ve Mustafa beşe ibn Mehmet nahiye piskoposu Yerasimoz veled-i Mihali'yi dava etmiştir. Bir ev ve bir kilise binasını, Resmo'daki Gazi Hüseyin Paşa vakfı binaları diye tasarruf ederken adı geçen rahibin gelip kendilerine engel olmaya çalıştığını ve bu mülkün kilisenin olduğunu söylemiştir. Sorulduğunda rahip bu mülkün yetmiş seksen sendir bu kiliseye ait ve buna dair ellerinde bir de fetva-yı şerife olduğunu belirtip hilaf-ı şer olan bu müdahaleden kurtulmak istediklerini söylemiştir. Rahibin gösterdiği fetva incelenmiş ve aynen kayda geçmiştir. Kayıtta; "*bir karyede vakı bir bab vakf manastırı rahibi Amr ü Zeyd'in hayatında kefereye vakf olunma üzere senin-i kesire zabt ve zeyd-i mezbur bila gadr sükut ve dava eylemeyüb badehu Amr fevt olub oğlu Pelid kark seneden müteceviz Zeyd-i mezburin ve bade-vefatihü oğlu Beşer'in muvacehelerinde vakfiyyet üzere zabt cemen seneden müteceviz zaman mürurundan sonra Zeyd-i müteveffanın oğlu Beşer ol manastır babam Zeyd'in mülkü idi mülk-ü mevrusumdur deyu dava eylese davası mesmu olur mu [?] Cevab ba-sevablarında olmaz deyu tasrih olunmuş*" olduğu yazılmıştır. Davanın sonunda ise

⁸⁹ Bu konuda geniş bilgi için; Mehmet Ali Demirbaş, "Fetih Sonrası Resmo'da Mülkiyet Değişimi Hakkında Gözlemler", 13th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH), 1-5 October 2013, Alcalá de Henares (Spain) (Basılmamış daktilo metin)

⁹⁰ *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kōdikas*, M.A. s. 53,53, belge no:98.

⁹¹ RŞS., no:1, s. 32.

binanın kilisenin mülkü olduğuna karar verilmiştir.⁹² Görüleceği gibi, Osmanlı Girit’inde birçok manastır toprağının Türk ağaların mülkü haline geldiği tezi⁹³ gerçek değildir.

Osmanlı yönetimi kimi zaman Hristiyan tebaaya ait mülkleri manastırlara karşı da koruyordu. Kandiye’ye bağlı Maleviz nahiyesine bağlı Sarho köyünde Yorgi adlı zimmi ölünce karısı Kali ve oğlu Andoni mahkemeye başvurmuşlardır. Yorgi’den miras bir buçuk dönümlük bağa Panaya Manastır rahiplerinden Patera Neyofito el koymaya kalkmış, bu durum kendisine sorulunca da “*marü’z-zıkr bağı mezbur Yorgi hayatında manastır fukarasına vak-fetti*” demiştir. Ne var ki mahkeme kendisinden ilgili belgeleri, istemiş rahip Patera belgeleri ibraz edemeyince mahkeme mülkün anne ve oğlu üzerine mülkiyetine karar vermiştir.⁹⁴

Manastırlarda vergi konusunda ortaya çıkan bir başka sorun da rahiplerin cizye ödemelerine ilişkin olmuştur.⁹⁵ Girit’teki manastır rahipleri de genelde olduğu gibi cizyelerini mali durumlarına göre, ala/zengin evsat/orta ve edna/fakir üç grupta ödüyorlardı. Arkadi Manastırı rahipleri, “manastırımız yol üzerindedir bizler fakiriz” diye cizyelerini edna/alt seviye ödemek üzere bir ferman elde etmişlerdi. Buna gerekçe olarak, manastırın yol üzerinde olduğu, çok sayıda ziyaretçinin ve gelip geçenin burada konakladığı, bunun da masrafları artırmaması gösterilmişti. Fakat bazı kişiler bu manastırın yollardan uzak, emlak ve arazilerinin diğer manastırlardan daha çok olduğu ve rahiplerinin de zengin olduğunu merkeze bildirmişler, bu durumun diğerlerini “*ihtilale düşüreceği için*” rahiplerin de diğer reayadan istisna tutulmayıp, ellerindeki fermana itibar edilmeden durumlarına göre cizye alınması emredilmiştir.⁹⁶

Manastırların züema ve erbab-ı tumar ile yaşadıkları bir başka sorun da reayanın statüleri ile ilgilidir. Nitekim 1651 yılında Arkadi Manastırı rahipleri tumar erbabının manastıra rahip olmaya gelenlere, “*siz bizim kadimi defterli reayamızsınız*” diyerek engellediklerinden şikayet etmişlerdir. Manastır yönetimi, tumar sahiplerinin bu tutumlarının önlenmesini istemişler ve bu yönde bir karar da aldirmışlardır.⁹⁷

⁹² *Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, s. 459, belge no: 909. (Kandiye ŞS., no:3 s. 409)

⁹³ Detorakis, *The Monasteries of Crete*, s. 7.

⁹⁴ *Ierodikeio Irakliou Tetartos Kodikas*, M.A, s. 221, belge no: 342.

⁹⁵ Rahiplerin cizye yükümlülükleri ile ilgili; A. Nühket Adıyeke, “18. Yüzyılda Girit’te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri”, 20th CIÉPO Symposium, *New Trends in Ottoman Studies*, 27 June – 1 July 2012, Rethymno, Crete, Greece. (Basılmamış daktilo metin)

⁹⁶ BOA., Cevdet Maliye, no: 31868, 3 Mart 1719.

⁹⁷ RŞS., no: 56, s. 75. Benzeri bir problemin XVIII. Yüzyılda da yaşandığı bilinmektedir. Osmanlı memurlarının Hristiyan rahiplere öğretmenlik yapmalarına izin vermedikleri için (yukarıdaki sebeple olsa gerek) Ortodoks çocukların Faneromini manastırında gizlice öğrenim gördüklerine dair. Brumfield, a.g.m., s. 66.

Manastırların idare ile karşı karşıya kaldığı önemli bir başka sorun da manastırların tamiri konusudur. Kilise ve manastırların tamiri konusu Osmanlı hukuk pratiğinde de tartışmalı konulardan birisidir. Genel olarak merkezi yönetimce Gayr-ı Müslim ibadethanelerinin tamirine “*eskisini aşmadan*” müsaade ediliyordu. Nitekim Resmo manastırları ile ilgili birçok tamir kaydında adı geçen binanın fetih sırasındaki haline göre inşası izni veriliyordu.⁹⁸ Manastır tamirlerinde genellikle manastırın gumenosu veya bir veya birkaç papas kişisel olarak başvuruda bulunuyordu. Bu başvuru sırasında binanın genel durumu harap olan yerleri tanımlanarak yapılacak olanlar anlatılıyor, başvuru konusu tayin edilen bir görevli tarafından incelenerek uygun bulunduğu takdirde inşaat izni veriliyordu.⁹⁹ İzinsiz yapılan tamir ve inşaatlar da sonradan kovuşturulabiliyordu. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait bir kayıta Çanlı Manastırı’nda izinsiz yapılan manastır tamiri ve manastır dışında yapılan bir adet misafir odasının incelenmesi,¹⁰⁰ Aya İrini köyündeki eski kilisenin izinsiz bir şekilde yirmi sene önce Papa Kirlo isimli rahip tarafından tamir edildiği şikayet üzerine durumun incelenmesi emrediliyordu.¹⁰¹

Manastırların tamiri ile ilgili en dikkat çekici özellik şudur; Müslüman ibadethaneleri tamirinde mütevellisi eliyle de olsa vakıf, inşa işleminin ve olayın hukuksal ve mali süreçlerinde muhataptır. Manastır vakıflarında bu tamir süreçlerinde vakfın ismi hiçbir şekilde geçmemektedir. Tamir için bazen bir veya birkaç papas başvurmakta, olayın hukuksal ve mali boyutunda da bu papaz veya rahipler muhatap kabul edilmektedir. Genellikle de manastırların gomenoları bu durumda muhatap olarak görülmektedir. Nitekim 1658 Temmuz’unda Çanlı Manastırı’nda yapılan tamir ve bakım çerçevesinde hukuksal işlemlerde sadece manastır gomenosu Papa Yerasimo muhatap alınmış işlemler onun üzerinden yürütülmüştür.¹⁰² Eğer bu tamirler sırasında bir ölüm veya yaralanma söz konusu olursa¹⁰³ adli inceleme başlamakta ve hukuksal muhatap olarak da yine rahipler söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla bu hususta da manastır vakıflarının resmi hüviyeti devlet katında belirsizliğini korumaktadır.

⁹⁸ RŞS., no: 60, s. 6; RŞS., no: 416, s. 38.

⁹⁹ Bağçelik köyünde Ayo Yorgi Flodi Manastırı’nın, 6 Haziran 1666 tarihli tamiri prosedürü için; RŞS., no: 87, s. 25; Ağustos 1674 tarihinde Galos Manastırı’nın tamiri için manastır mütemekkinlerinden Papa Yanni’nin mahkemeye müracaatı, RŞS., no: 85, s. 16; Bir başka örnek için RŞS., no: 60, s. 415.

¹⁰⁰ RŞS., no: 60, s. 340.

¹⁰¹ 1763 Haziran ve Temmuz tarihli hükümler RŞS., no: 3112, s. 10 ve 66. Manastır tamirleri ile ilgili ayrıca bkz: Gradevas, a.g.m., s. 198,200.

¹⁰² RŞS., no: 1, s. 39, 119.

¹⁰³ 1652 yılı Eylül’ünde Arkadi Manastırı’nın tamiri sırasında mimar Nikola Menginari’nin ölümü (RŞS., no: 56, s. 76), aynı manastırda 1665 yılı ilkbaharında da neccar Korki’nin inşaat sırasında ölümü. (RŞS., no: 90, s. 4)

Sonuç olarak; kendisini tebaası olan Ortodoks cemaatinin hamisi olarak gören Osmanlı yönetimi, bunun gerekliliklerini de hayata geçirmiştir. Tarihsel Ortodoks kilise örgütlenmesi ve cemaat yaşantısı idarece korunmuş ve hukuksal bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, egemen güç olan Osmanlı yönetimince tek taraflı olarak verilen imtiyaz belgeleri, tarihsel bir sürece dayandığından ve dahili kamu hukukunu düzenledikleri için değiştirilmemiş ve cemaatlerin lehine bazı hakların tanınmasını da sağlamıştır.¹⁰⁴ Bu hakların başında da Ortodoks ibadethanelerinin hayatlarını devam ettirmesi ve sürekliliklerinin sağlanması organizasyonu gelmektedir.

Resmo'daki manastır vakıf mülkleri ile ilgili bulgular, az sayıdaki farklı coğrafyalara ilişkin çalışmalarda ortaya konan sonuçlarla örtüşmektedir. Öncelikle manastırlara ait mülkiyetin hukuksal temelleri oldukça karışıktır. Manastırlara ait mülkiyetin kabul edilir pratik bir gerçek olmasına karşın vakıflarının mevcudiyeti net olmayan bir hukuksal belirsizliktir.

Tanınan, ancak bu tanınmanın hukuksal boyutlarının netleştirilmediği sistemde, devletin bu vakıfları muhatap alması esnasında da bir başka sorun ortaya çıkmaktadır. Bu sorun, vakfın yönetim şemasıdır. Müslüman vakıflarında çok açık olan bu şema manastır vakıflarında belirsizdir.

Osmanlı yönetimi, kendi resmi dinlerinin ibadethanelerini koruma ve kollama misyonu çerçevesinde, manastırların hayatlarını sürdürebilmeleri için formatı çok belirgin olmayan manastır vakıflarına hayatın pratiği içinde devam etme olanağını sağlamış bu amacında Resmo örneğinde başarıya da ulaşmıştır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA., Cevdet Adliye, no: 3565, 53-3217.

BOA., Cevdet Maliye, no: 31868.

BOA., D. BŞM. GRH., no: 9/8.

Iraklion Vikelea Kütüphanesi Şeriye Sicilleri Koleksiyonu

Resmo Şeriye Sicili, (RSS.) no: 1.

Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi

Resmo Şeriye Sicili, (RSS.) no: 55, 56, 60, 85, 87, 90, 98, 413, 415, 416, 3112.

¹⁰⁴ N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1967, s. 4.

Araştırma Eserler

- Adıyke, A. Nühket, “18. Yüzyılda Girit’te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri”, 20th CIÉPO Symposium, *New Trends in Ottoman Studies*, 27 June – 1 July 2012, Rethymno, Crete, Greece. (Basılmamış daktilo metin)
- _____, “XVIII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları”, *Pax-Ottomana Studies In Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek) Sota&Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara, 2001, ss. 77-95.
- Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Talbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.
- Alexander, John C., “The Turkish Documents the Orthodox Christian Monasteries as sources for the study of the Ottoman Period in Greece” *Balkanlar ve İtalya’da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri*, (16-17 Kasım 2000), Türk Tarih Kurumu, 2003 Ankara, ss. 1-7.
- Andrea, Kopasi, “Girit’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, *Mecmuat-ı Ebu’z-Zîya*, sayı 24, (1315), ss.1578-1585.
- Balta, Evangelia - Oğuz, Mustafa, *Livâ-i Resmo (Tahrir Defteri)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2009.
- Bayraktar, Elif, *The Implementation of Ottoman Religious Policies in Crete 1645-1735: Men of Faith as Actors in the Kadı Court*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2005.
- Brumfield, Allaire, “Osmanlı Girit’inde Tarım ve Kırsal Yerleşme 1669-1898”, *Osmanlı Arkeolojisi*, (Edit: Uzi Baram-Lynda Carrol), (Çev: Bilgi Altınok), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, ss. 49-89.
- Demirbaş, Mehmet Ali, “Fetih Sonrası Resmo’da Mülkiyet Değişimi Hakkında Gözlemler”, 13th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH), 1-5 October 2013, Alcalá de Henares (Spain) (Basılmamış daktilo metin).
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.
- Fotic, Aleksandar, “The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and Their Estates at the Time of Selim II”, *Turcica (Revue d’Études Turques)*, Tome XXVI, (1994), ss. 33-54.
- _____, “Non-Ottoman Documents in the Kâdis’ Courts (Môlaviya, Medieval Charters): Examples from the Archive of the Hilandar Monastery (15th-18th C.)”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West, vol.II*, (Edit: Colin Imber, Keiko Kiyotaki, Rhoads Murphy), London-New York, 2005, ss. 63-73.
- _____, “Concealed Donation or a Sale: The Acquisition of Christian Monastic Property in Ottoman Empire (XV th-XVII th C.)”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt I. Kısım, Ankara 2005, ss. 721-727.
- _____, “The Metochion of the Chilandar Monastery in Salonica (Sixteenth-Seventeenth Centuries)”, *The Ottoman Empire, The Balkans, The Grek Lands: Toward a Social and Economic History*,

- (*Studies in Honor of John C. Alexander*), (Edit: Elias Kolovos, Fhokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Marinos Sariyannis), Isis Pres, İstanbul, 2007, ss. 109-114.
- _____, “Kassandra in the Ottoman documents from Hilandar Monastery (Mount Athos) in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Balkanica*, XI,7 2009 [2010], ss. 57-73.
- Gradeva, Rossitsa, “Orthodox Christians and the Ottoman Authority in late-Seventeenth Century Crete”, *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840*, Halcyon Days in Crete VI, (Edited By: Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, ss.177-201.
- Green, Molly, *A Shared World (Christian and Muslims in the Early Modern Mediterranean)*, Princiton University Press, 2000.
- Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul, 2004.
- Ierodikeio, Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, Eleni Karancikou - Pinelopi Fotinou, (Edit: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2003.
- Ierodikeio, Irakliou Tetartos Kodikas (Meros A 1672-1674), (Meros B 1683-1686)*, Gülsün Ayvalı - Fotini Hayreti - Pinelopi Fotinou - Marinos Sariyannis, (Edit: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki Bibliotiki, Iraklio, 2010.
- El-Kefevi Salih bin Ahmed, *Şeyhülislam Ali Efendi Fetvaları*, (Sadeleştirilen: Nevfel Dinç), Kit-San Matbaacılık, İstanbul, 1985.
- Kermeli, Eugenia, “Ebû's-Suûd's Definitions of Church Vakfs: Teori and Practice in Ottoman Law”, *Islamic Law Theory and Practice, I*, (Ed: R. Gleave, E. Kermeli), B. Tauris, London, 1997, ss.141-156; Türkçesi, “Ebû's-Suûd'a Göre Kilise Vakıfları ve Osmanlı Hukukundaki Teori ve Pratiği”, (Çev: Ö. Özcan), *Vakıflar Dergisi*, sayı. 34 (2010), ss.165-175.
- Kolovos, Elias, “Christian Ortodox Monasteries and Muslim Tekkes in the Ottoman Society: Toward a Comparative Approach”, The 12th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOHES), 11-15 July 2011, Retz. (Basılmamış daktilo metin)
- Laiou, Sophia, “Diverging Realities of a Christian Vakıf, Sixteenth to Eighteenth Centuries”, *Turkish Historical Review*, v.3, (2012), ss.1-18.
- Mahluf, Haseneyn Muhammed, *İslamda Miras Hukuku*, (Çeviren: Ali Hastaoğlu, H. Tahsin Feyizli), Nur Yayınları, Ankara, (basım yılı yok)
- Oğuz, Mustafa, *Girit (Resmo) Şer'iyye Sicil Defterleri (1061-1067)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2002.
- Pantazopoulos, N. J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1967.
- Pashley, Robert, *Travels in Crete*, v.I, London, 1837.
- Randolph, Bernard, *Ege Takımadaları Arşipelago*, (Çev: Ümit Koçer), Pera Turizm Yayınları, İstanbul, 1998.

- Roudometof, Victor - Michael, Michalis N., "Economic Functions of Monasticism in Cyprus: The Case of the Kykkos Monastery", *Religions*, 2010/1, ss. 54-77.
- Sariyannis, Marinos, "Le Fonds Ottoman du *metochion* Sinaitique à Candie", *Documents de Travail du Cretobac, No 1*, (Edit: Nicolas Vatin , Gilles Veinstein), Janvier 2010, ss.28-32.
- The Monasteries of Crete*, (Text: Nikos Psilakis, Introduction: Theocharis Detorakis, Translated:John Leatham), A Publication of the Bank of Crete, Athens, 1988.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, Birinci Kitap, (Çev: Ali Berkay), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Vatin, Nikolas, Veinstein Gilles et Zachariadou Elizabeth, *Catalogue du Fonds Ottoman des Archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos*, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique Institut de Recherches Byzantines, Athenes, 2011.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, (Bir Sosyal Tarih İncelemesi)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2003.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.4, (Çev: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayını, İstanbul, 2011.

